

CAPITOLUL VI

Scoala Română de la Roma

Fiind numiți, după cum am amintit, membri ai Școlii Române de la Roma, Hortansa și cu mine am luat, la 15 noiembrie 1926, trenul ce avea să ne ducă în Italia. Plecam împreună cu Ștefan, numit și el tot atunci membru al Școlii, într-unul din locurile cuvenite Universității din Cernăuți, care în anul acela nu-l recomandase ca membru al Școlii decât pe dr. Const. Zoppa, fiecare dintre cele trei Universități - București - Cluj - Cernăuți - avea dreptul la câte două locuri pe timp de doi ani; când un loc rămânea vacant, el putea fi ocupat pe baza recomandării directorului Școlii, deci a Magistrului. Tot atunci, Dorin a plecat la Fontenay aux Roses, lângă Paris, fiind numit membru al Școlii Române din Franța, al cărui director era Nicolae Iorga.

Pe vremea aceea nu circula încă un tren direct din București în Italia, iar Orient Express-ul ce pornea din Constantinopol, după ce trecea pe la Sofia și Belgrad, străbătea nordul Iugoslaviei și intra în Italia pe la Postumia, unde se aflau celebrele peșteri. Legătura trenului plecat din București cu Orient Express-ul se făcea la Vincovic, în Slovenia, și astfel se asigura posibilitatea să se ajungă în Italia (dar și la Paris), dar prin transbordare. Ajungând la Vincovic, după ce se luminase de ziua, am așteptat câteva ceasuri în restaurantul gării, iar transbordarea a fost destul de neplăcută, noi având două geamantane foarte mari (folosite câțiva ani când plecam la șantier cu tot echipamentul necesar!) și grele încât, abia le puteam cocoșa în plasele vagoanelor.

Până la Veneția am mers de altfel în clasa a II-a, dar apoi am continuat călătoria cu clasa a III-a, cu bănci de lemn. Mai curios ni s-a părut faptul că la trenul luat din Veneția nu erau și vagoane directe de clasa a III-a până la Roma (ulterior asemenea anomalii au dispărut, putându-se călători direct cu clasa a III-a de la Roma până în ultimul colț al gării).

Ne-am oprit trei zile la Veneția și - cu toate vremea posomorâtă - orașul ne-a încântat. După aceea, între două treburi, am poposit câteva ceasuri la Bologna, ajungând la Roma la miezul nopții și începându-ne astfel stagiul roman ce avea să dureze circa 20 de luni.

După câte s-au scris despre Veneția ar fi temerar să o descriu eu, deși fiecare om o vede altfel. Certeste că și atunci, și în anul 1927 și în alți ani, când am revăzut-o, am colindat-o în lung și în lat, cercetând toate străduțele și trecând toate podulețele de pe nenumăratele canale, așa încât ajunsesem să o cunosc perfect și să mă orientez fără greșală, văzând astfel cu siguranță, multe lucruri pe care numai localnicii, nu și vizitatori ocazionali, le cunoștea.

O amintire cred, totuși, că merită să fie consemnată. Chiar în prima dimineață am pornit toți trei pe jos - de la hotelul de lângă gară, unde ne-am instalat - în dorința să vedem cât mai mult din oraș înainte de a ajunge în piața San Marco și lăsând pentru întoarcere călătoria cu vaporetto pe Canal Grande. Orientându-ne cu un mic plan cumpărat chiar la gară, am trecut numeroasele poduri și podețe, multe canale, privind cu nespus interes aspectele - pentru noi inedite - ale unui oraș italian suprapopulat; în cele din urmă am zărit, la oarecare distanță - dincolo de casele ce mărgineau strada pe care ne aflam - celebra clopotniță - il Campanile - a bisericii San Marco. După aceea, cotind pe altă străduță, am zărit și cupolele bisericilor; deși cam obosiți, ne-am bucurat că ajunsesem fără să ne rătăcim și fără să-i întrebăm prea mulți trecători dacă suntem pe drumul cel bun.

Dar iată, când ne credeam mai aproape - sau poate tocmai fiindcă eram prea aproape și nu aveam perspectiva necesară - nu mai vedeam nici cupolele bisericii, nici măreștii Campanile; mergeam câteva minute pe o stradă, ne întorceam apoi la stânga, pe altă străduță, ne opream, încercând să ne dăm seama și să pricepem ce se petrece, dar zadarnic. După mai

bine de jumătate de ceas, când disperasem, am intrat pe neașteptate într-un fel de gang și, privind, ne-am trezit chiar în Piaza San Marco...

Cum nu luasem nimic în gură și nămânzisem, ne-am așezat tacticos la una dintre mesele cafenelei "Fiorian", instalate chiar în piață, și am cerut o cafea cu lapte și pâine. Dar în loc de pâine (pane), chelnerul a înțeles frică (panna), așa că a trebuit să plătim un supliment destul de gras, însă cel puțin ne-am astâmpărat foamea.

La Bologna ne-au impresionat în mod plăcut atât strada principală, ce duce de la gară în centru, cu portice largi pe ambele părți, pe sub care te poți plimba fără să-ți pese de ploii, cât și cele două tunuri medievale înclinate, zidite în formă de paralipede dreptunghiulare (sau pătrate?) din cărămidă, care, totuși, nu se pot compara cu turnul din Pisa.

Muzeul de antichități de aici (Museo Civico), unul dintre cele mai mari din Italia, cuprindea - pe lângă nenumăratele piese etrusce și romane - foarte multe colecții mai vechi, ilustrând vestita cultură Villanova: zeci dacă nu sute de urne artistice decorate cu motive geometrice incizate, fiecare cu capacul său, și câteva morminte reconstituite integral ne-au dezvăluit, pentru prima dată, frumusețea ceramicii vestitei culturi din Prima epocă a fierului, răspândită în zona de la nord-est de Apenini, ale cărei influențe au pătruns până departe. Astăzi nu se mai poate susține, însă, părerea Magistrului - din Getica - potrivit căreia, la începutul Haistatt-ului carpato-danubian, influențele villanoviene au jucat și ele un rol important.

Singura cultură preistorică din România care se poate compara, prin mormintele ei bogate, cu necropolele villanoviene, este cultura Gârla Mare - Cârna, despre care voi avea prilejul să vorbesc mai târziu. Cred totuși - fără a fi presumțios sau subiectiv - că dintre toate necropolele acestei culturi din epoca bronzului, săpate până acum (și nu numai pe teritoriul României, ci și în Iugoslavia și Bulgaria), tocmai aceea de la Cârna (din județul Dolj), pe care am săpat-o în întregime în câteva campanii, a dat rezultatele cele mai frumoase. Judecând după unele aprecieri din publicațiile străine (și de ceea ce mi-a spus acum câțiva ani colegul Alexandru Vulpe), chiar monografia pe care am publicat-o în 1961 poate fi socotită cea mai completă, atât în ceea ce privește descrierea săpăturilor și a materialelor, cât și prin concluzii și, bineînțeles, prin cele peste 100 de planșe ce reproduc vasele și statuetele aflate și descoperite în cele 116 morminte descoperite de noi și pe acelea scoase la suprafață de apele lacurilor în timpul inundațiilor Dunării.

Școala Română din Roma era instalată atunci în două apartamente, la parterul înalt al unui bloc nou pe Via Emilio del Cavaliere, nr. 11, la doi pași de intrarea în Giordano Borghese și de Grădina Zoologică.

În apartamentul din stânga scării ce suia până la ultimul etaj, se aflau: biblioteca, 6 camere pentru membrii Școlii, două băi și un mic cabinet de toaletă; la subsol erau o sufragerie mare, o bucătărie de asemenea încăpătoare și camerele personalului de serviciu. Iar în dreapta ascensorului se găseau micul apartament al directorului - camera de dormit și o mare sală-birou, unde se dădeau și "recepțiile" pentru colegii de la celelalte școli străine de arheologie din Roma - apoi două camere pentru membri și apartamentul destul de confortabil al secretarului Școlii.

Trenul a sosit deci de la Roma, pe la miezul nopții, deși - cum era firesc - am luat un taxi - și noi și Ștefan aveam multe bagaje - am ajuns la Școală pe la ora 1,00 noaptea, dar până nu s-a deschis n-a fost prea simplu. Nu știam că la subsol, în dreapta intrării, era locuința portarului, dar din întâmplare aflasem că la parter, prima fereastră din stânga, era a camerei unuia dintre membrii Școlii; am aruncat deci cu pietricele în geam și, în cele din urmă, colegul Mesrobianu, de la Iași, ne-a deschis ușa de la intrare și ne-a arătat camerele ce ne fuseseră destinate. Camera Hortansei și a mea era cea mai mare, fiind situată la colțul blocului și, cu cele două ferestre mari, era foarte luminoasă. Mobilierul era însă destul de simplu: două paturi de metal, cu nelipsitele noptiere, câteva scaune, o masă mare, un dulap

pentru haine și două biblioteci-rafturi... goale, pe care le-am umplut treptat cu cărți în cei aproape doi ani cât am stat acolo.

Desigur, dacă ar fi să depăn aici numai o parte dintre amintirile de la Roma, mi-ar trebui multe sute de pagini.

Impresia pe care o făcea - unui tânăr nou venit de la Dunăre - minunata capitală a Italiei, era covârșitoare, mai ales pentru un arheolog, căruia toate monumentele antice îi vorbesc astfel decât unui turist. E greu totuși de spus ce ne-a impresionat mai mult la început: Coloseul, forurile, templele sau muzeele cu excepționalele lor colecții! Ca să nu mai amintesc de Catedrala Sfântului Petru și de Vatican, cu neegalatele Stanze ale lui Rafael și cu Capela Sixtină pictată de Michelangelo.

Prefer să mă mulțumesc cu câteva însemnări în legătură cu colegii - în primul rând cu arheologii - și să amintesc principalele călătorii și întâmplări din această atât de frumoasă perioadă a vieții noastre, pe care, mai târziu, ne-am dat seama că n-am știut să o apreciem cum trebuia.

La venirea noastră se aflau la Școală, ca membri în anul al doilea, C. Daicoviciu, de la Cluj, și doi arhitecți de la București: Horia Theodoru și Ion Anton Popescu, amândoi "arhitecți diplomați ai guvernului francez". H. Theodoru a făcut, precum se știe, o frumoasă carieră în țară, mai întâi ca arhitect și arhitect șef al Comisiei Monumentelor Istorice după moartea lui Gh. Balș, iar apoi ca profesor la Școala de Arhitectură și la aceea de Belle Arte. Ion Anton Popescu era și el deosebit de talentat în meseria lui, dar - fiind dornic să câștige - a preferat cariera mai bănoasă de liber profesionist; a lucrat un timp și la Casablanca, în Maroc, dar a murit destul de tânăr, nu știu dacă în țară sau în străinătate, în orice caz înainte de ultimul război mondial.

Tot la venirea noastră - a celor trei arheologi din București - se mai aflau la Școală ca membrii "proaspeți" și C. Zoppa de la Cernăuți, Ion Moga de la Cluj, Constantin Radu de la București și Al. Mesrobianu de la Iași.

Faptul că la Școală era organizată masa colectivă a membrilor, de care ne ocupam pe rând, fiecare, timp de câte două săptămâni, constituia un mare avantaj din punct de vedere financiar - mai ales că bucătăreasa, ca și femeia de serviciu, erau plătite de Școală - înlesnind totodată strângerea legăturilor dintre colegii veniți din centre universitare diferite. În același timp însă, avea dezavantajul de a trăi de fapt într-un mediu românesc și de aceea progresele în privința limbii italiene erau destul de lente. Din fericire, eu reușeam încă de la început să mă descurc destul de bine, căci citisem în cursul superior al liceului și apoi în anii de studenție câteva romane în limba italiană (între altele al treilea volum din celebrul ciclu Prin foc și sabie, Potopul și Pan Wolodyovski de Sienkiewicz, ultimul pe atunci încă netradus în românește); pentru ceilalți colegi, în primele luni a fost ceva mai greu.

Secretarul Școlii era Giuseppe Lugli, pe atunci "libero docente" la Universitatea din Roma și inspector la Soprintendenza Monumentelor din Roma și Lazio, un foarte bun specialist în topografia Lazului, dar (după părerea mea) tipul specialistului fără cultură generală și fără orizont mai larg. Ne lua și pe noi la excursiile prin împrejurimi și la vizitele la monumente și muzee, pe care le organiza cu studenții lui și, din acest punct de vedere, ne-a fost de mare folos; din păcate, însă, mi s-a părut un om destul de meschin și înclinat spre intrigă, ponegrindu-i față de Magistru pe acei dintre noi care nu-l erau pe plac. Este interesant de știut și faptul că, în timp ce noi eram la Școală, deci în anii când regimul fascist era la începuturile lui și nu se știa dacă și cât se va menține, Lugli se arăta pe față antifascist. Mai târziu, când i s-a părut că regimul s-a consolidat, s-a înscris în partid și, în 1937, când am vizitat din nou Roma, după aproape zece ani de la plecarea noastră de la Școală, el purta la butonieră insigna cu fascio littorio. A ajuns apoi profesor titular la Universitate și, ulterior, a fost ales chiar membru la Accademia Nazionale dei Lincei, iar mai târziu, membru (de onoare sau corespondent?) al Academiei Române, fiind invitat oficial în România de două ori: o dată în 1943 și altă dată în 1959, cu prilejul bimilenarului lui Ovidiu.

Fu n-am avut aproape nici un diferend cu Lugli, așa încât cred că pot fi obiectivi; este însă sigur că înrăutățirea treptată a atmosferei în rândul membrilor Școlii s-a datorat în mare măsură lui Lugli, deși beneficia cu prisosință de situația sa de aici: avea un apartament frumos chiar în localul Școlii, plătit - inclusiv lumina, încălzitul și personalul de serviciu - de Școală, plus o anumită indemnizație; în felul acesta, în scurtă vreme, și-a putut cumpăra un apartament la Roma. Dacă Magistrul nu murea în 1927, l-ar fi înlocuit chiar în toamna aceea; la mai puțin de două luni de la venirea noastră, Lugli - având un diferend cu Daicoviciu (e drept că nu era ceva prea greu să ajungi la asemenea rezultat, ținând seama de temperamentul acestuia) - i-a trimis lui Pârvan un raport foarte tendențios, în urma căruia Magistrul l-a cerut lui Daicoviciu, printr-o scrisoare destul de dură, să-și schimbe atitudinea. Într-o după amiază, după primirea acestei scrisori, Daicoviciu ne-a rugat să ne adunăm în bibliotecă și ne-a anunșat că va demisiona de la Școală, citindu-ne un răspuns, destul de mândru, pe care voia să-l trimită Magistrului. Toți cei adunați în bibliotecă - locul nostru obișnuit și pentru nici talfasuri colegiale, nu numai pentru lucru (lipsea numai H. Theodoru, în general foarte retras), am discutat situația; evident, nu puteam fi de acord ca un coleg să fie nevoit să părăsească Școala din pricina lui Lugli. La propunerea mea, s-a redactat o scrisoare colectivă către Magistrul, arătându-i că cele relatate de Lugli erau tendențios prezentate și unele chiar inexacte, diferitele neînțelegeri din Școală datorându-se tocmai lui; Daicoviciu a acceptat să aștepte răspunsul Magistrului înainte de a lua o hotărâre definitivă.

Din cele aflate mai târziu de la Radu Vulpe (el era atunci la București), scrisoarea noastră l-a uimit pe Magistrul, deoarece - se pare - era prima dată de la întemeierea Școlii când constata o unitate de păreri și o deplină solidaritate în rândul membrilor. S-a hotărât atunci să-l înlocuiască pe Lugli, dar boala și apoi moartea nu i-au dat posibilitatea să-și realizeze această intenție. Nu-mi amintesc dacă a dat vreun răspuns scrisorii noastre, dar lucrurile s-au liniștit și Daicoviciu a rămas la Roma până în vara următoare. Cert este că aceasta a fost cauza sentimentelor nu prea favorabile ale lui Daicoviciu față de amintirea Magistrului.

Încă de atunci se vedea că el este o puternică personalitate și nimeni nu se îndopa că pregătirea și dinamismul lui vor aduce științei istorice și arheologice românești contribuții însemnate. Pot spune fără ezitare că a depășit chiar cele mai optimiste așteptări, prin tot ceea ce a realizat ca arheolog de teren, ca profesor creator de școală și ca mare savant. Prin întreaga sa operă a constituit și memoria dascălului său, Vasile Bogrea, pe care îl admira și îl regreta atât de mult și despre care, chiar atunci când treceau pe lângă frumoșii pini ai Grădinei Borghese, îmi vorbea cu emoție și cu venerație. Dacă n-ar fi fost uneori așa de vehement și de dur, nu și-ar fi creat și dușmani, ci numai admiratori. Dar, întotdeauna, pentru judecarea unui om, trebuie cântărită toată activitatea și luate în considerație toate aspectele lui - iar rezultatul unui asemenea examen este covârșitor în favoarea lui Constantin Daicoviciu, care - dacă ar mai fi trăit măcar câțiva ani - ne-ar fi scăpat, cu autoritatea lui, de psihoza tragicologică ce a cuprins pe mulți neșpecialiști, de acum câțiva ani!

Cu o ascuțită inteligență și o mare putere de muncă, foarte bine pregătit și permanent bine informat în domeniul antichității și al evului mediu timpuriu, Daicoviciu era de pe atunci un om foarte autoritar, dur, acceptând cu greu să fie contrazis. Se înțelegea bine cu arhitectul Ion Anton Popescu, cu care n-aș putea spune că avea cu adevărat afinități temperamentale, acesta fiind foarte blând, deși foarte cinic.

Ion Moga de la Cluj, elev al profesorului Lupas (și consătean, de altfel, al acestuia), era pe atunci un tânăr bine pregătit, muncitor și foarte serios; după cum se știe - a făcut curând o frumoasă carieră, având contribuții prețioase în domeniul istoriei românilor transilvăneni, specialitatea lui. Din păcate, a murit prea tânăr - cred că înainte de a implini 50 de ani - și n-a putut da tot ceea ce pregătirea sa ne îndreptățește să așteptăm de la el.

Constantin Zoppa era mai în vârstă decât noi toți ceilalți: trecuse de 40 de ani, își

dăduse de mult un doctorat la Cernăuți, după ce studiasse la Viena; recunoștea că nu are ambiția să lucreze prea mult, fiind mai ales dornic să cunoască Roma și Italia cu minunatele lor monumente. În destul de scurtă vreme, a rupt relațiile cu Ion Anton Popescu și cu Daicoviciu, socotind că aceștia nu sunt destul de politicoși cu el - este adevărat că îl cam ironizau și illuau peste picior, pentru că nu vorbea prea bine românește; mama lui fiind germană, avusese o educație complet germană, din fașă până la Universitate, și numai în cercul studenților români de la Viena s-a simțit cu totul român, dar românește n-a reușit să vorbească niciodată perfect, nici chiar după ce trecuse de 80 de ani, când a murit. Între el și Moga aveau loc mereu controverse în legătură cu profesorul Lupaș și cu profesorul I. Nistor. Bineînțeles că Moga îl prețuia mai mult pe dascălul lui, în timp ce Zoppa - cred cu dreptate - socotea că opera lui Nistor era mai valoroasă; adversar hotărât al politicii acestuia, era obiectiv în aprecierea operei lui științifice. Firește că aceste discuții, la care uneori luam și noi parte, nu i-a făcut pe nici unul dintre ei să-și schimbe părerea, dar niciodată nu s-au certat.

Al. Mesrobeanu de la Iași, frate cu profesorul universitar de la Facultatea de medicină, dacă nu mă înșel, venise la Roma cu spiritul specific al istoricilor leșeni din vremea aceea, de ostilitate la adresa școlii istorice de la București și mai ales față de Iorga. De aceea, după primele discuții, raporturile mele cu el au devenit destul de reci, ba chiar după una mai îndârjită s-au și rupt. Nu era vorba numai de critică, pe care oricine o poate merita și de care nici opera lui Iorga nu poate fi scutită, ci de încercarea sistematică de depreciere totală a omului și a operei, ridicând în schimb în slavă pe profesorul lui Ion Minea - un pitic față de uriașul care era Iorga.

Constantin Radu, băiat modest, extrem de muncitor și de cumsecade, studiind în special în arhive, s-a îmbolnăvit după câteva luni de la venirea în Italia de o amnezie ciudată, pe care atunci doctorii n-au putut-o explica. A stat luni de zile internat la spitalul de boli nervoase; și-a mai revenit, ba chiar, dacă-mi aduc aminte bine, a mai și publicat după ce s-a întors în țară, dar cred că efortul uriaș la care s-a supus singur, lucrând - și înainte de a veni la Roma, și după aceea - de dimineață până noaptea târziu, a fost adevărata cauză a bolii și a morții timpurii.

Toți lucram zilnic în biblioteci - noi mai ales la Biblioteca Muzeului de Etnografie și Preistorie "Luigi Pigionini", al cărui director era pe atunci Ugo Antonielli; nu se făcea foc nici iarna, eu și Hortansa stând cu paltoanele pe noi, până ne înghețau mâinile și nu mai puteam face fișe; și așa - încet-încet - au trecut lunile de iarnă.

Biblioteca Muzeului Pigionini se afla la etajul III al clădirii, alături de cancelaria directorului, ambele camere fiind ticsite cu rafturi de cărți și reviste. Prea puțini străini citeau acolo, așa încât noi doi eram aproape întotdeauna singuri, făcându-ne din când în când de lucru și în cancelaria directorului, să ne mai încălzim puțin, acolo focul nelipsind niciodată. Alteori ne duceam la Biblioteca Națională, pe atunci instalată tot în aceeași mare clădire cu Muzeul Pigionini, dar până obțineai o carte sau o revistă trecea aproape toată dimineața. În schimb, în Biblioteca Institutului Arheologic German se lucra admirabil. Multe cărți și toate revistele erau în sala mare de lectură, fiecare putând-și lua singur volumele de care avea nevoie. Pe de altă parte, aceasta era (și cred că este și astăzi) cea mai bună bibliotecă de arheologie din Roma (în special pentru istoria antică și arheologică clasică), așa încât, terminând lucrul la Biblioteca Muzeului Pigionini, ne-am dus și acolo timp de 2-3 luni în fiecare dimineață. Instalată pe Via Sardegna (cred că la nr. 79), era relativ aproape de Școala noastră, iar la dus și la întors străbăteam frumoasa Giardino Borghese, o adevărată desfătare a ochilor prin pinii ei impunători. De foarte multe ori am făcut drumul spre casă împreună cu C. Dalcoviciu și cu acest prilej ne-am cunoscut bine și ne-am împrietenit.

În luna aprilie, au venit în Italia (și firește și la Roma) părinții mei. Tata, fiind atunci

consilier la Uniunea Camerelor de Comerț și Industrie, a participat ca delegat la un Congres internațional al diferitelor uniuni similare (ținut la Milano) și ne-a adus câte un exemplar din primele două volume din Dacia (singurele pe care le-a putut publica Magistrul) și unul din monumentalele Getica. Nu e nevoie să mai spun ce bucuroși și impresionați eram, atât noi doi cât și Ștefan, când ne-am văzut primele lucrări tipărite și, totodată, ne-am văzut citați în Getica!

Intercalez aici, la începutul lui 1974, o paranteză amară: Se pregătește acum trimiteră la editură a volumului XVIII din Dacia, Noua Serie, care - purtând millesimul 1974 - este un volum festiv pentru aniversarea și sărbătorirea a 50 de ani de la apariție. Deși R. Vulpe și cu mine suntem singurii colaboratori în viață ai volumului I/1924, s-a procedat în așa fel încât să nu mi se dea posibilitatea să colaborez la acest volum! Aceasta, cu toate că, după ce în anii când Andrieșescu era director, Dacia aproape murise - am reînviat-o cu adevărat, iar "seria nouă" n-ar fi putut nici să apară, nici să continue regulat dacă n-aș fi lucrat fără preget timp de zece ani, ceasuri peste ceasuri în fiecare zi (până și la șantier!), citind toate textele, chiar în limbile pe care le cunoșteam mai puțin bine, făcând corecturile, arătând cum să se întocmescă planșele etc... E într-adevăr o dreaptă răsplată din partea celor care n-au nici un merit în privința reparației Daciei (5. 01. 1974).

Încă din timpul blândeii ierni romane și în cursul primăverii, în fiecare săptămână - așa cum am amintit - Lugli organiza câte o excursie în împrejurimi și câte o vizită la monumentele mai importante din Roma, la care luam parte și noi, membrii Școlii. În felul acesta am avut cel mai bun ghid posibil, specialitatea lui Lugli fiind tocmai "topografia" Romei și a Latiumului, cunoscătorii spunând că, după celebrul arheolog englez Ashby, el era cel mai competent în acest domeniu. Pe lângă obiectivele pur arheologice, am vizitat atunci și unele dintre vestitele Castelii romani, deosebit de pitoresc cățarate pe câte un vârf de deal, în multe dintre ele fiind și importante monumente arheologice.

Am vizitat cu el, pentru prima dată și Ostia - revenind apoi de mai multe ori, și atunci și în timpul călătoriilor mele ulterioare în Italia. Săpăturile întreprinse în anii aceia, în special sub conducerea profesorului Calza, dezveliseră cartiere întregi, inclusiv forul central precum și micul teatru roman, restaurat, unde se reprezentau piese grecești și latine. Aici am văzut Cei șapte împotriva Tebei, de Eschil, și altă piesă (nu-mi mai aduc aminte care), amândouă impresionante atât prin jocul și costumele actorilor, cât și prin decorul monumental ce le înconjura.

La Ostia ne-au uimit marile clădiri romane cu mai multe etaje - unele păstrate până la etajul al IV-lea - destul de bine conservate și consolidate. Știam din autorii latini că la Roma și în celelalte orașe mari ale imperiului existau clădiri înalte, cu multe etaje, dar până atunci nu avusesem prilejul să le vedem nici măcar în fotografii, necum în realitate.

Tot în această vară, împreună cu d-rul Zoppa și cu Ștefan, am făcut o excursie cu intenția de a ajunge la Fidenne, localitate ale cărei ruine le studiase Grigore Florescu și despre care publicase o lucrare cu care și-a dat doctoratul; dar noi am ales intenționat o cale ocolită, care străbătea mai multe dealuri, de unde privești era cuprinzătoare până departe.

La începutul lunii mai, Școala a organizat excursia anuală, "tradițională", la Napoli și Pompei, pe care de obicei o conducea Magistrul.

Deși văzusem de două-trei ori Ostia și cu toate că fotografiile Pompeiului ne erau bine cunoscute, vizitarea acestui minunat de bine conservat oraș-muzeu din secolul I al erei noastre ne-a emoționat pe toți puternic. Plimbarea pe străzile perfect aliniate, cu pavaul încă bine întreținut (și cu trotuare uneori mai bune decât cele din București...), cu clădirile aristocraților pline de sculpturi și de picturi murale de mare frumusețe - este atât de odihnitoare, încât, deși parcurgi pe nesimțite kilometri în câteva ore, parcă nici nu obosești. În micul muzeu din incinta orașului, când am văzut cadavrele petrificate ale unor

dintre locuitorii surprinși de erupția Vezuviului, arși și acoperiți de cenușa care i-a conservat ca pe niște mumii îmbălsămate, am fost impresionat mai mult decât atunci când, cu mai bine de un deceniu mai înainte, elev în cursul inferior de liceu, citisem admirabilul roman al lui Bulwer Lytton - Ultimele zile ale Pompeiului.

La terminarea excursiei organizată de Școală, Hortansa, Ștefan, d-rul Zoppa și cu mine am plecat cu vaporul în Sicilia. N-am putut vizita atunci decât partea de răsărit a insulei și Palermo, din veșnica lipsă de bani. Dar minunatele peisaje și monumente ne-au rămas întipărite totdeauna pe retină. Și cu toate că am spus că nu voi povesti prea multe despre călătoriile noastre în Italia, câteva amintiri nu mă lasă să le trec sub tăcere.

După vizitarea Messinei, cu casele ei reconstruite aproape numai din lemn, după groaznicul cutremur de la începutul secolului, și având numai câte un etaj, ne-am oprit câteva zile și la Siracusa, unde am vizitat frumosul muzeu și l-am cunoscut pe renumitul arheolog italian Paolo Orsi, directorul muzeului și supraintendent al regiunii. Aici, după ce ne-am plimbat prin oraș și ne-am oprit îndelung la teatrul grec - lângă care am văzut primii papirusi - am făcut o excursie la vestitele Latomie din vremea coloniei grecești - cariere de piatră și în același timp ascunzători în timpul primejdiilor. Pe drum, pe o căldură toridă, intram aproape în fiecare curte țărănească să cerem apă, fără să ne putem răcori. Am plecat apoi cu trenul mai departe, ajungând seara la Sirgenti, cum i se spunea atunci orașului ce poartă acum din nou numele antic - Agrigentum de pe coasta "de sud" a Siciliei. Potrivit indicațiilor din Ghidul Italiei, de la gară ne-am dus la hotelul Bellavista, indicat cu o stea - deci, după regulile din vremea aceea, de bună calitate. Dar nici unul dintre noi n-a putut dormi, din pricina nenumăratelor insecte nălmănde, la ora 4,0 dimineața fiind siliți să ne îmbrăcăm și să ne suim pe terasă.

Hotelul acela neomocit își merita însă numele: priveliștea era extraordinară; chiar de la hotel terenul cobora în pantă lină - pe o distanță de 4-5 km, până la marea palidă de dinainte de ivirea zorilor, printre plantațiile de măslini, toate înverzite; se zăreau, din loc în loc, ruinele celebrelor temple grecești de la Agrigentum. Pot spune că această priveliște era mai impresionantă decât tot ceea ce văzusem până atunci în Italia! De cum s-a făcut ziua, ne-am strămutat la alt hotel și am luat o trăsură-lăndou deschisă - pentru 25 de lire (pe atunci valorând peste 200 de lei) - am fost plimbați toată dimineața pe la toate templele, dintre care unele păstrează încă aproape în totalitate coloanele peristilului. Într-un loc unde se lucra încă, am cumpărat cu 2 lire, de la un lucrător, o mică lucernă de teracotă, singurapiesă arheologică pe care am avut-o (și o am încă) în casă. De aici am plecat la Palermo, în al cărui Muzeu Arheologic sunt păstrate piese de o valoare excepțională - în special metropolele templului de la Segesta. Am făcut și o mică excursie chiar până la Segesta, unde se află templul grecesc din secolul VI sau V î.e.n., în mijlocul unui peisaj excepțional: pe un munte destul de înalt, într-o poiană mare din mijlocul unei păduri seculare, construcția aceea monumentală, cu coloanele sale impunătoare, se ridică singuratică și parcă, tocmai de aceea, mai impresionantă. Cum până atunci nu văzusem nici Parthenonul, nici templele de la Paestum, din Campagna, templul acesta grecesc de la Segesta ne-a părut o adevărată minune; și la drept vorbind, cred că și este una!

În altă zi am suit la Monreale - cel "cu grădini de portocale" din versurile poetului - orașel cocoțat pe coasta unui munte, cu o catedrală uriașă, din turnul căreia privirea îmbrățișează dealurile ce coboară până departe, la mare. Frescele din interiorul catedralei sunt adevărate capodopere, iar chiostul mănăstirii este mai mare și mai frumos decât celea ale bisericilor San Giovanni în Laterano și San Paolo fuori le mura din Roma; colonete cvadruple, unele încolăcite, altele drepte, bătute cu mozaicuri ce sclipesc în soare, mărginesc acest portic interior ce închide în mijloc o grădină plantată cu arbuști și flori multicolore.

Îmi aduc aminte și de un detaliu nostim de la sosirea noastră la Palermo. Când ne-am spus numele la "recepția" hotelului, funcționarul de serviciu i-a spus lui Zoppa că are un nume italian; atunci Gh. Ștefan s-a recomandat Giorgio Stefano, ceea ce mai întâi l-a

surpriza pe responsabil, și apoi i-a cerut să-și treacă în registru numele corect.

Întorcându-ne la Napoli (tot cu vaporul), Hortansa și cu mine am mai rămas o zi și ne-am dus din nou la Pompei să asistăm la reprezentarea uneia dintre tragediile lui Euripide (?), în teatrul roman. Mult mai mare decât acela de la Ostia, teatrul era arhiplin cu turiști străini, iar spectacolul a durat mai bine de două ore și ne-a încântat prin el însuși cât și prin decorul natural ce-l înconjură, fiind și permanent acompaniat, aproape în surdină, de o mică orchestră cu instrumente de suflat.

În luna iunie, în vederea documentării în muzee pentru lucrările fixate de Magistrul, Hortansa și mie, pentru anul acela, ne-am dus în regiunea Picenum, la Adriatică. La muzeul din Ancona n-am putut lucra deloc, nu atât pentru că toate colecțiile erau tocmai în curs de mutare într-un local nou, mult mai mare, cât pentru că noul director, Moretti (ulterior numit suprîntendent chiar la Roma) își închipuia că va studia și va publica toate materialele și nu era dispus să ne lase să fotografiem piesele ce ne interesau. Dar după ce i-am scris lui Lugli și acesta a intervenit la profesorul Roberto Paribeni, bun prieten al Magistrului, i s-au dat lui Moretti dispoziții categorice să ne sprijine, dându-ni-se posibilitatea să lucrăm cum trebuie.

În cele câteva zile cât trebuia să așteptăm rezolvarea situației, ne-am dus la Ascoli Piceno (oraș cu frumoase clădiri medievale) și la Offida (orașel cocoțat între dealuri, făcând de la gară, pe jos și pe arșiță, cei 3-4 kilometri, și la fei la întoarcere), unde am studiat și desenat materialele care ne interesau din muzeele locale.

Am mai dat apoi o raită până la Veneția, în drum oprindu-ne și în minunata Ravenna. Mormântul marelui Dante din catedrala orașului nu mi s-a părut că ar avea și o valoare artistică deosebită. În schimb, mormântul împăratului Galla Placidia - cu ferestre de alabastru, dacă nu greșesc, prin care se filtrează o lumină blândă, ca și cele două mari bazine creștine din afara orașului, amândouă datând din secolul VI cu mozaicuri de mare valoare artistică pe pereții interiori (ținând locul unor fresce), sunt opere arhitectonice neprețuite, care merită să fie vizitate de oricine se oprește la Ravenna.

Scurt timp după întoarcerea la Roma, venind într-o după amiază "acasă" (adică la Școală), găsim afișată în bibliotecă o scurtă notiță a lui Lugli, însoțind o telegramă a profesorului Ion Bianu, pe atunci președinte (?) al Academiei Române, care glăsuia simplu: "Profesore Pârvan, direttore Scuola, deceduto". A fost unul dintre cele mai dureroase momente din viața mea, deși din păcate, am avut parte de multe de acest fel... Știam cu toți că Magistrul era bolnav, că fusese chiar în primăvara aceea în Germania și apoi la Paris să se caute; dar Dorin ne scrisese de la Paris că doctorii diagnosticaseră o simplă apendicită cronică și Magistrul se întorsese la București să se opereze, acolo fiind mulți chirurghi buni, colegi cu el la Universitate. I se propusese să fie operat la Paris și - la argumentul lui că nu avea cu el destui bani pentru plata sanatoriului și a doctorilor, Scarlat Lambrino, din prima "generație" de discipoli ai Magistrului, aflat acolo la studii (unde se căsătorise cu Marcelle Plot, cunoscută specialistă în ceramica greacă, al cărei frate era un doctor renumit) - l-a asigurat că va avea el grija de problema materială. Din păcate, Magistrul nu s-a lăsat convins, afirmând că are toată încrederea în colegii lui de la Facultatea de Medicină. Câtă încredere meritau, s-a văzut aproape imediat! La trei zile după operație, profesorul Amza Jianu și ceilalți doctori plecaseră în week-end la Sinaia, lăsându-l pe Magistrul în grija unui intern. Făte probabil însă că, și dacă profesorul Jianu ar fi rămas în București, nu ar mai fi avut ce face, deoarece - având un furuncul la mână - amânase operația (care trebuia făcută urgent) timp de două săptămâni. Ca și cum n-ar fi putut lăsa această sarcină unui dintre colaboratorii săi! Neîntins operat la timp, Magistrul a făcut peritonită și, în cursul zilei de duminică, s-a simțit rău și a murit după câteva ceasuri; precum se știe, pe atunci nu se inventase încă antibioticele. Dacă operația s-ar fi făcut la timp, imediat după ce el se întorsese la București și se întinase, ar fi avut toate șansele să scape!

Pare ciudat că, cel puțin în dimineața aceea, Magistrul avea presentimentul că va

muri. Într-adevăr, Lambrino - care se întoarse și el în țară - s-a dus pe la ora 10,00-11,00a să-l viziteze la sanatoriu; i s-a spus că bolnavul nu se simte bine și vizita trebuia amânată. Și-a lăsat atunci cartea de vizită și a plecat destul de contrariat. Nu apucase însă să ajungă la colț, la Șosea, când a fost chemat înapoi; primind cartea lui de vizită, Magistrul a cerut să fie lăsat să-l vadă. Iar în cursul scurtei vizite, s-a arătat foarte descumănat, spunându-i lui Lambrino că simte că va muri. N-au trecut nici câteva ceasuri și presimțirea s-a adevărit.

Nu ne puteam obișnui cu gândul că știrea poate fi adevărată și plângeam cu hohote. Lugli încerca să ne dea speranțe, spunând că în telegramă este o greșală de gramatică - decedato în loc de deceduto, și deci s-ar putea să fie o farsă... Din păcate, însă, nu era decât o greșală gramaticală; telegrafiind la București, Lugli a primit imediat confirmarea morții Magistrului.

Ne simțeam rămași orfani, știind că nu vom mai simți niciodată în preajma noastră suflul acela mare, inima aceea cuprinzătoare și inteligența aceea scilicitoare care să ne călăuzească și mai departe pașii, noi fiind încă foarte tineri - aveam 25 de ani! În același timp, toate speranțele noastre în legătură cu viitorul arheologiei române, cu înființarea Institutului de Arheologie și cu continuarea în același ritm a unei activități temeinice se spulberau. Ne întrebam chiar dacă mai este bine să mai rămânem încă un an la Școală și dacă n-ar fi mai indicat să ne întoarcem în țară și să vedem acolo ce e de făcut. Căci, cu bietele leșuri de la muzeu, nu ne puteam face iluzii că vom putea trăi omeneste. Ștefan a plecat însă la București - în concediu legal de vară - să-și dea seama de situație. Noi am rămas, scriindu-i lui Andrieșescu și întrebându-l cum crede că e mai bine să procedăm, iar el ne-a răspuns destul de repede să stăm unde suntem, căci "are el grijă" de toate. Și am rămas.

Curând, Andrieșescu a fost numit director al muzeului și tot atunci i s-a creat prin lege și catedra de arheologie preistorică, fiind imediat numit profesor titular. În postul de subdirector al Muzeului a propus numirea lui Metaxa, iar pe mine m-a propus pentru înaintare în postul de conservator, fost al lui Metaxa. Numirile acestea au intrat însă în vigoare abia pe data de 1 ianuarie 1928 și pe aceeași dată, după ce l-am scris din nou lui Andrieșescu, mulțumindu-i pentru știrea trimisă și arătându-i totuși că numai cu un singur salariu nu vom putea rezista în București, el a recomandat-o pe Hortansa ca asistentă titulară la muzeu, în locul rămas vacant prin înaintarea mea.

În luna august am plecat în vacanță la Florența, unde ne-am întâlnit cu Kico și cu Silvia Panaitescu (se căsătoriseră în vara aceea) și am vizitat împreună nu numai minunatele monumente și împrejurimi ale acestui neegalat oraș al Renașterii, dar și Pisa, Siena, Perugia și Assisi.

De la Siena ne-am dus și la San Gimignano, un oraș medieval construit pe o colină și înconjurat de ziduri cu multe turnuri. În unele momente te simțai transpus într-adevăr cu câteva secole în urmă... Într-o seară, ieșind pe balconul camerei de la etajul II al hotelului din mica piață centrală a orașului, cu nelipsita fântână în mijlocul ei, umbrele zidurilor și petele de lumină așternute printre ele de razele lunii, în liniștea aceea deplină, m-au făcut o clipă să mă îndoiesc că sunt în anul 1927 și nu în evul mediu târziu; numai faptul că, în locul vreunui soldat medieval, se strecura din când în când pe stradă câte un italian din zilele noastre m-a făcut să revin la realitate. În 1928, când ne-am întors la București, am început să scriu un eseu despre San Gimignano, dar n-am apucat să-l termin, chiar atunci apărând în revista "Gândirea" un articol foarte frumos al lui Tudor Vianu despre acest oraș și, în chip firesc, am renunțat.

Mi se pare totuși prezumțios să încerc să descriu aceste orașe și comorile lor de artă, după tot ce au scris de călătorii și specialiști iluștri. Fiecare oraș își are atmosfera lui specifică, nici unul nu poate fi confundat cu celălalt și toate îți lasă amintiri de neuitat, mai ales dacă ai avut norocul să zăbovești mai mult în ele sau să le mai revezi cel puțin o dată. Cine ar putea rămâne indiferent în Piața Signoriei sau în fața frescelor lui Fra Angelico din Mănăstirea San Marco din Florența? Sau cine s-ar putea desprinde ușor de minunatele

ansamblu arhitectonic din Pisa - celebrul turn înclinat, catedrala, baptisteriul și Campo Santo (cimitirul) cu frescele lui? Și cum ai putea să uiți frumoasa piață din Siena, cu primăria din al cărui turn - după ce ai urcat peste 300 de trepte - ai o priveliște uluitoare, nu numai asupra celebrei piețe în care au loc și astăzi vestitele alergări de cai ale diferitelor cartiere, ci și asupra minunatului peisaj al Toscanei? Sau, după ce ai admirat frescele lui Giotto din catedrala cu două etaje interioare a Sfântului Francisc din Assisi, să nu te întrebi cum s-a putut petrece miracolul Renașterii, care într-un răstimp scurt a dat lumii pictori, sculptori și arhitecți ce vor rămâne pe veci nemuritori în istoria omenirii?

Dacă, la București, lucrurile păreau să revină la normal (mi s-a povestit că, în timp ce urmau cortegiul, Iorga, înconjurat de toți cei interesați, distribuia diferitele posturi rămase vacante la moartea Magistrului), situația Școlii Române din Roma nu părea deloc strălucită. Forurile academice din București - directorul Școlii fiind numit, potrivit legii, de Ministerul Învățământului, la propunerea Academiei - socoteau că, de vreme ce a murit Pârvan, nu mai avea cine să conducă Școala de la Roma și se întreba dacă această instituție mai este necesară. De altfel nici nu se prea știa ce se mai lucrează la Școală, deoarece Magistrul nu mai fusese la Roma din ianuarie 1926 și deci nu mai dispuneau de nici un raport recent al directorului. Înainte deci de a lua o hotărâre, s-a decis totuși delegarea profesorului Ion Bianu să facă o inspecție temeinică la Școala de la Roma și să raporteze Prezidiului Academiei.

Impresia mea - în timpul vizitei sale la Roma - a fost că lui Bianu nu i-ar fi plăcut să fie el directorul Școlii, dar știind că acesta are totuși un caracter preponderent arheologic-litoric, nu a făcut vreo propunere în acest sens. Oricum, venind la Roma cu soția sa, în septembrie 1927, a stat două-trei săptămâni, tănuind mult cu Lugli (care a avut grijă să ne încondeieze pe cei mai mulți dintre membri), dar discutând destul de mult și cu mine; mi-am dat toată silința să-i arat că membrii Școlii lucrează serios și că ar fi o greșeală să nu se continue activitatea acestei instituții, care în câțiva ani își crease - bineînțeles mai ales datorită notorietății Magistrului, dar și temeinicilor studii publicate în primele volume ale anuarelor Ephemeris dacoromana și Diplomatarium - un prestigiu și un loc de frunte printre celelalte școli străine de arheologie din Roma. Printre altele, i-am arătat că, fără această instituție, ar dispărea posibilitatea pregătirii sistematice a tinerilor cercetători români nu numai în domeniul arheologiei, dar și în acela al limbilor și literaturilor romanice, în acela al cercetării bogatelor arhive italiene și chiar în domeniul restaurării monumentelor istorice. Păcat că astăzi "Accademiadi Romania" este numai o bibliotecă, în timp ce Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și chiar Finlanda au institute științifice la Roma pentru studii antichității, de această posibilitate fiind lipsiți tinerii cercetători români.

În timp ce eu discutam cu Bianu și-i conduceam pe la monumentele pe care le revedea cu plăcere, Hortansa o plimba pe micuța doamnă Bianu - foarte delicată și la propriu și la figurat - care nu uita niciodată să cumpere aperitive (printre care și minunatul somon afumat) pentru întregul colectiv ce lua masa acum împreună cu ea și cu profesorul Bianu.

Dintre bărele lui Lugli, îmi amintesc una (mi-a spus-o chiar Bianu): îl informase că d-rul Zoppa intră în bibliotecă... în papuci, deși nu cred că aceasta era o problemă de discutat cu Bianu și, în orice caz, nu avea nici o legătură cu seriozitatea activității celui "împrișinat".

După înapoierea profesorului Bianu la București am aflat, totuși, că în curând va fi recomandat și numit un nou director al Școlii, ceea ce dovedea că raportul lui nu fusese defavorabil, renunțându-se la ideea absurdă a desființării. Pentru ocuparea postului de director s-a dat de altfel o luptă destul de aprigă, încercându-se să fie satisfăcut, ca de obicei, un partizan politic.

Murise regele Ferdinand, liberalii erau din nou la guvern și se făceau presiuni pentru recomandarea lui Emil Panaitescu, numit de curând profesor titular de istorie veche la Universitatea din Cluj; elera ginerele ministrului, de atunci, al României la Roma, Lahovary și, bineînțeles, membru al partidului liberal. De fapt, toată cariera universitară a lui Emil

Panaiteescu s-a datorat faptului că Magistrul nu putuse opune un veto la anumite presiuni politice în momentul în care aștepta de la guvernul liberal înființarea Institutului de arheologie, fără să dea totuși un aviz favorabil. Cu ani de zile mai înainte, când nici un alt specialist nu obținuse încă doctoratul, titlu ce se cerea pentru numirea într-un post de profesor, Emil Panaiteescu fusese numit suplinitor (sau provizoriu ?) la Cluj, pe baza unui raport al Magistrului, la data aceea nefiind încă nimeni pregătit pentru acel post, deoarece D.M. Theodorescu era încă de la crearea Universității Române de la Cluj (1919), profesor de arheologie. De la conferențiar provizoriu și până la titular definitiv (pe baza celebrului articol 81 din vechea lege a învățământului superior) era însă o distanță ca de la cer la pământ, mai ales că, între timp, preopinental nu publicase nici o lucrare temeinică. Această distanță a fost... sărită însă de legăturile politice și de tăcerea Magistrului, impusă de motivele amintite.

Pofta vine însă mâncând, cum spune proverbul, și acum Emil Panaiteescu dorea să fie urmașul lui Vasile Pârvan la direcția Școlii Române de la Roma. Când s-a discutat însă la Academie recomandarea lui Emil Panaiteescu pentru acest post, Nicolae Iorga s-a opus vehement, cu toată autoritatea lui, arătând că similitudinea activității științifice a lui Emil Panaiteescu nu-l poate îndreptăți la această numire. L-a propus, în schimb, pe G.G. Mateescu, discipol al Magistrului și fost membru al Școlii, la data aceea conferențiar la Universitatea din Cluj și autor al unor temeinice studii. Academia a aprobat această propunere, iar Ministerul, scrâșnind... "liberal" din dinți, a făcut numirea.

Lugli, care avusese unele conflicte și cu G.G. Mateescu atunci când acesta fusese la Roma (1922-1924), nu era deloc încântat de această numire, nepierzând nici un prilej să arunce câte o săgeată înveninată, spunându-ne că el va demisiona din postul de secretar după venirea lui Mateescu. E destul de probabil că, până la urmă, chiar așa s-a fi întâmplat, căci nici noul director nu-l "avea la inimă", cum ne-a spus în primăvara lui 1928, când a venit la Roma.

Mateescu era încă relativ tânăr - nu cred că avea atunci mai mult de 35 de ani - și lucrase cu multă râvnă în special în domeniul onomasticii trace. Înalt, slab, foarte delicat dar și foarte dărz, suferea din păcate destul de serios de inimă și peste doi ani s-a prăpădit, așa încât Emil Panaiteescu tot și-a putut ajunge scopul, fiind numit în 1930 director; nu știu de ce la data aceasta Iorga nu s-a mai opus. Din punct de vedere administrativ, Panaiteescu a făcut totuși unele lucruri utile, dar din acela al prestigiului științific flește că nu corespundea. Să revin însă la toamna anului 1927.

O dată cu plecarea lui Daicovicu și a lui Ion Anton Popescu (și a lui C. Radu?), rămăseseră vacante câteva locuri, completate în toamnă cu Ștefan Pașca, de la Cluj, lingvist priceput (a făcut repede o frumoasă carieră universitară), dar din păcate a murit tânăr; apoi Cezar Șerbu și doamna Găzdaru de la Iași, precum și arhitectul Șt. Balș de la București.

După ce am terminat redactarea lucrărilor pentru primul an (*Hortansæ L'eta del Bronzo nel Piceno*, iar eu *L'eta del Fero nel Piceno*), în vacanța de iarnă am plecat amândoi la Paris, unde sora mea Marioara (moartă chiar în anul când scriu aceste rânduri - 1969!) urma *Ecola des Chartes*. Pe lângă monumentele și muzeele Parisului, am vizitat împreună cu Dorin - atunci membru al Școlii Române din Franța - orașele Reims și Rouen și cutreleram împreună cu toate împrejurimile La Rouen, aspectul medieval al orașului era cu adevărat impresionant, deoarece multe străzi și nenumărate case datau de la sfârșitul evului mediu și-ți dădeau posibilitatea să trăiești atmosfera specifică acelor vremuri. Și când te gândești că, în timpul ultimului război, toate aceste miracole arhitectonice au fost distruse de bombardamentele anglo - american, pentru a alunga pe ocupanții germani!

Deși, cum era de așteptat, impresia pe care ne-a făcut-o Parisul cu toate minunile lui a fost coplesitoare, faptul că am nimerit o iarnă foarte geroasă și cu destul de multă zăpadă ne-a împiedicat să profităm cum am fi vrut de luna aceasta de vacanță; după câteva ceasuri

de alergături - înghetaș în adevăratul înțeles al cuvântului și trebuia să intrăm repede la muncă. Așadar într-una din cafenelele de pe Bulevardul St. Michel, unde și locuiam, la Hotel des Bâloches.

Până în primăvară, când a venit noul director Mateescu la Școală, viața s-a scurs destul de liniștită, cu munca în bibliotecă, vizitele repetate în muzee și inerentele fricțiuni între oamenii care locuiau împreună și deci se vedeau prea des... Numai Lugli mai făcea din când în când câțiva o gugumănie. Așa de pildă, în februarie sau martie 1928 a venit în vizită la Roma, soția lui Șerbu (mai târziu mare comandantă străjeriță, ca și el, ceea ce nu i-a împiedicat să divorțeze), o tânără foarte frumoasă; cum era firesc, a locuit cu soțul ei în camera acestuia de la Școală. Dar, după vreo două zile, Lugli mi-a spus indignat: "Ha visto? hanno dormito insieme nello stesso letto!", ca și cum n-ar fi fost cel mai normal lucru din lume ca doi soți să doarmă în același pat, dacă încap! O clipă mi-a venit pe buze întrebarea: Cum se face că totuși are și el un copil, dacă are asemenea "principii" dar n-am avut tupeul necesar.

Mateescu a venit spre sfârșitul lui aprilie și în curând toți membrii Școlii am pornit, sub conducerea directorului, în obișnuita excursie anuală. Ne-a însoțit și Leon Diclescu, un prieten bun al fratelui meu, venit la Roma cu o bursă, iar în anii următori și el membru al Școlii. În afară de Napoli și de Pompei, am făcut și o călătorie circulară în Sicilia (pe care Mateescu n-o vizitase când fusese membru al Școlii), mergând și la Sellnunt, cu impunătoarele ruine ale templelor sale pe care le văzusem în 1927. De atunci m-am întrebat mereu de ce americanii nu sacrifică două-trei milioane de dolari pentru a ridica la loc ruinele acestor mărețe temple, ale căror coloane și arhitrave zac pe locul unde au căzut acum multe sute de ani fiind prea grele și masive pentru a putea fi furate și transformate de locuitorii satelor vecine în piatră de construcție.

Ne-am oprit și la Taormina - cu măreața pravelește a vulcanului Etna, pe care îl vezi cel mai bine din teatrul grec, și cu marea de la poalele muntelui, de un albastru neasemnat, atât de deschis, atât de transparent și de strălucitor. Mai târziu în 1937, când am vizitat insula Capri și Grotta Azzura, am văzut o mare de aceeași culoare.

Întorși la Roma, viața s-a scurs relativ liniștită, fiecare lucrând de zor la problemele pe care le studia. După terminarea lucrărilor, am hotărât cu Hortansa ca - înainte de întoarcerea în țară - să facem o excursie în Spania, din România fiind înfinit mai greu să ajungem tocmai la celălalt capăt al Europei. I-am scris lui Dody la Paris, el a fost de acord și, în seara de 11 iulie 1928, am plecat din Roma, întâlnindu-ne cu el peste două zile, la Narbonne în sudul Franței, iar de acolo am intrat în Spania. La Barcelona ne-am cumpărat bilete de tren valabile 2000 de km, putând în felul acesta să vizităm o bună parte din orașele alinate în centrul-sud și în răsăritul Spaniei: în cele aproape trei săptămâni ale acestei călătorii, am fost la Barcelona, Madrid, Escorial, Toledo, Cordoba, Sevilla, Cadix, Algeriras și Gibraltar. După aceea, prin Milano și Viena ne-am întors la București la începutul lui august.

Deșigur, deși eram dornici să ne întoarcem în țară și să ne revedem familiile, am rămas totuși mai mult în Spania, dar banii erau pe sponci; pe vremea aceea peseta era o monedă "forte" - valora peste 30 de lei, adică de patru ori cât lira italiană. Și cu toate că au trecut mai bine de patru decenii de la această călătorie, multe imagini mi-au rămas întipărite pentru totdeauna în minte: Minunatele ramblas (bulevarde) de la Barcelona (oraș în care ne înțelegeam foarte bine vorbind italianește cu intelectualii, căci aceștia vorbeau o catalană cultă), frumoasele catalane brune și elegante, cu pieptenele lor mari înfipți în păr și susținând o uriașă dantelă neagră ce atârna pe spate. Nu mi-a plăcut însă catedrala, construită într-un stil încărcat și foarte cludat (eu cel puțin nu-mi dau seama cum ar trebui clasificat), la drept vorbind un adevărat coșmar!

Apoi ruinele palatului maur de la Granada, și în primul rând celebrul "Patio de los leones"; pădurea de coloane din interiorul catedralei (fostă moscheie) din Cordoba; mărețul

Guadalquivir ce curge leneș la marginile Sevillei, Toledo cu casa-muzeu al lui El Greco și cu Alcazarul impunător; orașul Cadix scăldat în apele Oceanului, Algesiras - destul de mizerabil și primitiv pe vremea aceea - sau masivul și impunătorul Escorial, cusutele de săli și încăperi și aproape tot atâtea, dacă nu și mai multe, sute de portrete ale "regilor catolici".

Sosind la Madrid de la gară, ne-am dus la o pensiune ținută de o franțuzoaică, pentru care aveam o recomandare de la patroana hotelului din Barcelona; nu mai avea însă nici o cameră liberă și ne-a dat adresa unei alte pensiuni, foarte modeste, unde nimeni nu știa altă limbă decât spaniolă, așa încât ne-am înțeles cam greu. Se mânca însă bine și, ciudat, unele feluri de mâncare erau parcă românești - ostropel de pui, ardei umpluți, fripturi la grătar etc. Tot ca la noi, pe vremea aceea, în paturi erau și "anumite" insecte.

Desigur, n-am pierdut prilejul să ne ducem și la o corrida, la "Plazza de torros" din Madrid, luând bilete pentru locuri a las ombas, mai scumpe dar și mai sus; spectacolul ținea 4-5 ceasuri și nu se putea sta atâtă timp în soare. Oricât de crud era, ne-a plăcut totuși, fiind pasionant; îți dai imediat seama că e vorba într-adevăr de o luptă pe viață și pe moarte, cea mai mică neatenție a toreadorului putându-i costa viața. Dintre cei 8 tauri programați, unul sau doi nu prea aveau poftă de luptă și publicul i-a huiduit iar conducătorul luptelor a ordonat scoaterea din arenă și înlocuirea lor; bineînțeles însă că în arenă nu intrau decât pe rând, câte unul. Doi toreadori au fost străpuși de coarnele taurilor și scoși pe targă din arenă, iar a doua zi am citit în ziare că muriseră.

La Madrid și în restul Spaniei viața se desfășura după un ritm ce nouă ni se părea foarte curios - nu știu dacă și astăzi e la fel. Probabil din cauza căldurii (eram în iulie!) lumea ieșea la plimbarea de după amiază abia după ora 8,00 seara, iar pe la 10,00 - 11,00 pe străzi era o animație neobișnuită.

Dintre întâmplările acestei călătorii, multe mi-au rămas încă și acum, după peste șase decenii, destul de vii în minte. La Barcelona, de pildă, sau mai degrabă lângă Barcelona, la Montjuich (daca nu mă înșel), într-un fel de Luna Park instalat pe vârful unui deal, se afla, între altele, o cabină, deschisă de la nivelul pieptului în sus, ce se ridica - după ce te suiai în ea - în vârful unui stâlp înalt de câteva zeci de metri. Hortansa n-a avut curajul să se urce, dar Dody și cu mine ne-am dus, împreună cu o englezoaică; de sus se putea admira nu numai Barcelona, dar și Mediterana până departe în zare, spre Baleare. Englezoaica ne întreba mereu câte ceva, arătând-o jos pe Hortansa, iar noi, neînțelegând și crezând că întreabă cine este, dădeam din umeri; până la urmă Dody i-a spus de câteva ori: "E lady of...", arătându-i-o întâi pe Hortansa, și apoi arătându-mă pe mine!

În dimineața când voiam să plecăm la Escorial, în gara Madridului un individ ne-a auzit că vorbim românește și a intrat îndată în vorbă cu noi; era un evreu plecat din țară. Ne-a convins că nu e decât un singur tren bun, la care nu sunt însă valabile biletele noastre și trebuie să plătim fiecare câte 5 pesete pentru un loc în așa-zisa clasă "prima de butacas" - deși nu era vorba de fotolii, ci de simple locuri comode de clasă I.

La Cadix, am ținut morțiș să facem baie în apele... Oceanului; ne-am dus la plajă puțin după ora 4 d.m., am închiriat costume și ne-am bălăcit cât am putut, apa fiind destul de caldă. Afară de vreo doi copii, ce se tot învârtteau în jurul nostru, nu mai era nimeni în apă. De abia pe la ora 6,00 când ne-am hotărât să plecăm, am văzut că începe să vină lumea, după ce își făcuse slesta...

De la Cadix am plecat cu un autobuz deschis spre Algesiras (cam ca acela care circula între București și Alexandria pe atunci și cu care ne-am întors în 1924 de la periegeza cu Andriescu), de-a lungul falezelor înalte ale Oceanului, parcurgând timp de vreo două ore nenumărate serpentine și ajungând peste câteva ceasuri la destinație, unde străjuiește stânca Gibraltarului. Pe uscat nu se putea intra direct în colonia engleză; trebuia să luăm o șalupă și să debarcăm în port, viza pentru Spania dând implicit dreptul să vizitezi și Gibraltarul. Ne-am plimbat pe strada principală, pitorească și în pantă, cu sute de cafenele și tot felul de prăvălii cu "amintiri" pentru turiști. Am luat apoi una dintre trăsurile cu coviltir, care

le apăra de razele nemiloase ale soarelui, și ne-am tocmit cu birjarul să ne ducă cu 5 pesete până la Punta de Europa; după planul orașului, acesta era cel mai înaintat pinten al stâncii, spre Africa. După câteva sute de metri, ajunși într-un parc cu palmieri impunători, birjarul neînșinea morțiș că am ajuns; a trebuit să parlamentăm la fiecare trei- patru sute de metri ca să-l hotărâm să meargă mai departe. În cele din urmă ne-am oprit tot în parcul acela mare și frumos, dar desigur că nu acolo era Punta de Europa; de acolo nu se vedea țărutul Africii, așa cum ar fi trebuit; am făcut calea întoarsă în port și de atunci la Algesiras.

Neașteptat este și peisajul podișului arid dintre Madrid și Toledo. Trenul străbate podișul - la 800 de metri deasupra nivelului mării - aproape în linie dreaptă; într-un anumit loc era ridicat un monument înalt de câțiva zeci de metri; vizibil din depărtare, dar nu-mi mai amintesc în amintirea cui fusese construit.

Spania a fost și este, zice-se o țară săracă și, desigur, aspectul mahalalelor și al multor sate confirma această afirmație. Cu toate acestea - în minte că am discutat de multe ori problema aceasta; în cursul celor 19 zile "spaniole" - n-am văzut nici un singur om desculț, cei săraci purtând în picioare un fel de tărlici de pânză sau stofă. Și în nici unul din trenurile cu care am călătorit (totdeauna cu clasa a III-a, cu excepția "primei de butacas" de la Escorial), n-am întâlnit oameni murdari sau cu baine zdrențuite. Avea un fel ciudat de a bea apă și vinul în tren; ridicau deasupra capului, cu amândouă mâinile, un ulcior sau un fel de burduf destul de mare, deschideau larg gura și dădeau de la distanță drumul lichidului pe gât, fără ca, aparent, să aibă nevoie să înghită - ca și cum lichidul trecea direct în esofag - până se săturau. Când scriu aceste rânduri, îmi stăruie în minte întrebarea: voi mai avea prilej să revăd vreodată Spania?

